

Una indianitat asèptica: els zoques de la capital de Chiapas, Tuxtla Gutiérrez

Miguel Lisbona Guillén
PROIMMSE-IIA-UNAM
(Programa d'Investigacions
Multidisciplinàries sobre Mesoamèrica
i el Sud-est).

Parlar de Chiapas significa fer-ho de la població maia, la qual, especialment en els darrers anys, ha estat notícia pel fenomen mediàtic de l'aixecament neozapatista, el qual ha condensat les mirades i referències sobre un territori que també compta amb habitants exòtics a la indianitat hegemònica representada pels maies com és el cas dels zoques, la llengua dels quals està emparentada amb els mixes i els popolucas, ubicats geogràficament fora de les fronteres de l'actual estat de Chiapas. L'article presenta tot allò que significa ser avui zoque a Chiapas i planteja la dissemblant forma d'apreciar la seva indianitat contemporània a la societat de Chiapas.

Speaking about Chiapas means speaking about the Mayan population, which, especially in recent years has been in the news as a result of the media phenomenon of the neo-Zapatista rising. This has condensed our images and references about a territory that also contains inhabitants who, for the Mayan people and in terms of the hegemonic concept of what it is to be Indian, are exotic. This is the case of the Zoques, whose language is related to that of the Mixes and the Popolucas, geographically located outside the borders of the present-day state of Chiapas. The article aims to describe what it means to be 'Zoque' today and examine their very distinctive way of understanding their contemporary 'Indianness' in the society of Chiapas.

Per a la majoria d'antropòlegs i de persones interessades en l'estat del sud-est mexicà, parlar de Chiapas significa fer-ho de la població maia. Els parlants de llengües d'aquesta branca lingüística van cridar l'atenció de l'antropologia forana i nacional, durant el segle xx, si bé en els darrers anys ha estat el fenomen mediàtic de l'aixecament neozapatista, encapçalat pel subcomandant Marcos, allò que ha condensat les mirades i referències sobre un territori que també compta amb habitants exòtics a la indianitat hegemònica representada pels maies. Aquest és el cas dels parlants de l'idioma zoque, la pertinença lingüística del qual s'ha denominat mixezoquiana o, dit d'una altra manera, que la seva llengua està emparentada amb els mixes i els popolucas, ubicats geogràficament fora de les fronteres de l'actual estat de Chiapas.

La rellevància d'aquesta llengua en el món prehispanic és notòria per la seva extensió territorial, així com pels préstecs donats a altres idiomes prehispanics, entre els quals hi ha els parlats pels maies. Aquest text no pretén fer de la història prehispanica dels zoques el principal punt d'atenció, sinó que pretén mostrar la dissemblant forma d'apreciar la seva indianitat contemporània a la societat de Chiapas, malgrat que la seva història anterior a la conquesta castellana i l'esdevenir colonial d'aquests pobles i habitants hagi tingut moltes semblances amb els pobles maies ja citats. És per això que algunes referències històriques propiciaran que en aquest article s'analitzi la manera com es concep el fet zoque a través de la visió que s'ha elaborat dels zoques a la capital de l'estat de Chiapas, Tuxtla Gutiérrez; aquest antic poble zoque convertit avui dia en una de les ciutats amb el creixement de població més gran de la República mexicana.

Pensar des del passat

Tal com ja s'ha mencionat, la història colonial dels parlants de l'idioma zoque no ofereix, a grans trets, gaires diferències amb la que van viure els maies. L'ús dels pobles ja existents com a centres de congregació de la població dispersa fou un mecanisme que va permetre als conqueridors d'aprofitar la mà d'obra indígena a l'hora que facilitava la tasca de l'església catòlica, d'antuvi re-

La "indianitat" ha estat una construcció social de caire hegemònic que ha amagat la realitat social dels pobles que viuen en un mateix territori, com és el cas dels zoques a Chiapas. Zoques a l'ofrena de l'"Octava de Corpus" (Tuxtla Gutiérrez, 17-6-93). Fotografies. M. Lisbona.

presentada pels frares dominics, per estendre la fe europea als nous territoris annexats a l'Imperi hispà. Aquestes dues circumstàncies van propiciar que la població indígena reaccionés de maneres diverses: en primer lloc, la fugida per escapar-se del treball forçat i la rebel·lió;¹ mentre que en segon lloc, es van produir resistències manifestades, de forma velada o oculta, en la continuïtat de pràctiques rituals i religioses que les autoritats eclesiàstiques van considerar idolatries i van perseguir². Aquest fet, que es va produir a la major part del Chiapas indígena durant els anys de domini hispà, també va existir sense gaire variacions al començament de la independència de Mèxic, durant el segle XIX. Les lleis desamortitzadores que van posar a disposició de propietaris moltes de les terres cultivables dels pobles indígenes van afectar d'igual manera maies i zoques, i això significà una pèrdua per als seus habitants que es traduí, en molts casos, en la submissió laboral a nous propietaris que arribaven a terres desconegudes com a colonitzadors.

De la mateixa manera, els canvis en la propietat de la terra que es van viure a partir de l'anomenada Revolució Mexicana (1910-1917), a principis del segle XX, i que progressivament va anar dotant els pagesos majoritàriament indígenes de terres propietat de l'estat en usdefruit, no mostren variants dràstiques entre maies i zoques. És a dir, a partir de la història colonial, són poques les diferències que s'observen entre maies i zoques, tant des de les mesures dels governs de torn com des de les reaccions dels indígenes envers aquestes mesures. Tanmateix, en aquest recorregut cal prendre en consideració dos aspectes també històrics. El primer és l'origen dissemblant de les ciutats que han ostentat la capitalitat de Chiapas, San Cristóbal de Las Casas i Tuxtla Gutiérrez, i el segon, la descripció o l'opinió que van donar antropòlegs incipients o escriptors locals, sobretot respecte dels zoques capitalins.

La conformació de l'orgull zoque

Un dels aspectes que ha caracteritzat la política chiapenca des de la seva incorporació voluntària al Mèxic independent, durant el primer quart del segle XIX, en detriment de l'antiga pertinença a la

Capitania General de Guatemala, ha estat la confrontació entre San Cristóbal de Las Casas i Tuxtla Gutiérrez. Confrontació política i econòmica que es va originar amb el canvi de la capital estatal a favor de la darrera ciutat, el 1892. D'origen indígena zoque i habitada fins ben entrat el segle XX per camperols de l'esmentat origen junt amb comerciants i amb una burocràcia estatal incipient, la composició poblacional d'aquesta ciutat es va contraposar des del començament amb el de la vi-

1. VIQUEIRA, J. P. *Cronotopología de una región rebelde. La construcción histórica de los espacios sociales en al Alcaldía Mayor de Chiapas (1520-1720)*. Tesis de Doctorat en Ciències Socials. París: EHESS, 1997.

2. ARAMONI, D. *Los refugios de lo sagrado. Religiosidad, conflicto y resistencia entre los zoques de Chiapas*. Mèxic: CONACULTA, 1992.

Adonar-se'n que la creació d'imatges hegemòniques sobre els pobles, permet avui reconèixer com els zoques han viscut i viuen la indianitat de manera ben diferent que les poblacions d'origen maia. Membres de la comunitat zoque en la pujada de les "Vírgenes Copoya" (Tuxtla Gutiérrez, 26-3-1993).

la creada pels conqueridors a les terres fredes dels Alts de Chiapas: habitants de San Cristóbal de Las Casas que se senten descendents dels conqueridors i que estan envoltats, encara avui, d'una població maia que ha estat vista com un recurs econòmic a més d'hostil vers els no indígenes.³

Aquesta diversitat de població d'ambdues ciutats també ha representat un esperó, perquè l'una i l'altra construïssin una identitat pròpia a través de la indianitat, ja sigui contraposant-la o assumint-la. Si la peculiaritat de la ciutat que van fundar els castellans és l'arrel espanyola i la reafirmació de la seva civilitat envers l'exterior indi, cada vegada més assentat en el seu propi municipi a despit del discurs, la capital actual, Tuxtla Gutiérrez, ha establert en l'orgull del passat i del present zoques la seva forma de presentació. "¡Este fue tu 'escudo' Tuxtla! Naciste india y por ello los

hispanos no te dieron leones rampantes ni castillos, palmeras ni coronas".⁴ Aquesta *identitat tuxtleca*, fundada en l'origen indígena de la ciutat es converteix en element singular i de contrast enfront de l'antiga capital de l'estat de Chiapas. Així, les referències a tot allò que és indígena zoque són un orgull davant del menyspreu que s'ha tingut als Alts de Chiapas per les cultures maies conquerides al segle XVI:

«Así pues, al calor de sus danzas y mequés, de sus cuentos y leyendas y de sus cotidianas ocupaciones, aquellos Zoques hicieron crecer su aldea Coyactocmoc, que siempre se desarrolló humilde y sencilla y jamás tuvo la espectacularidad de los centros ceremoniales mayas.»⁵

Aquesta mena de confrontació dicotòmica en el discurs entre una ciutat blanca i una d'índia també s'ha fet extensiva a altres trets que en reafirmen les diferències. L'autodenominada ciutat culta dels Alts enfront de la fascinada pels oripells del diner comercial, Tuxtla Gutiérrez, que es considera a si mateixa políticament liberal davant la relació històrica amb l'Església catòlica de San Cristóbal de Las Casas. Si aquests aspectes parlen de la distinta visió que es pot tenir del que és indígena en el territori chiapenc, no cal oblidar que els antropòlegs i els seus lectors han estat peces fonamentals en aquesta construcció del que és zoque.

De problema a valor: l'indígena zoque com a exemple

La independència de Mèxic i les influències dels diversos liberalismes polítics en voga va portar el debat sobre la ciutadania a un territori habitat per camperols majoritàriament indígenes. Si bé la discussió legal fou el primer suport per reflectir aquesta realitat, els debats científics que es van estendre al món occidental durant el període vuitcentista també van tenir una àmplia repercussió a Mèxic on, junt amb altres països llatinoamericans, els conceptes de les ciències naturals es van instal·lar en el discurs polític i en les explicacions sociològiques. L'evolucionisme, amb les seves variants, o el debat eugenèsic van convertir la qüestió indígena en un dels problemes clau de la intel·lectualitat nacional preocupada per com arribar al progrés o

superar etapes civilitzadores per mitjà d'anàlisis que supeditaven les iniquitats socials a la biologia. L'indígena es va convertir, en bona mesura, en una rèmor del passat que calia transformar mitjançant diversos procediments. Un d'aquests estava relacionat amb la importació de població blanca que facilités el mestissatge biològic i era concebut com una solució a problemes socials; un altre, més sociològic, tenia a veure amb l'eliminació dels hàbits rudimentaris de la població autòctona i s'havia d'assolir, a més de amb mesures higienistes, amb un impuls continuat de l'educació.

Durant el període postrevolucionari, després de l'entrada en vigor de la Constitució de 1917, aquests discursos encara eren molt presents a la societat mexicana i, no cal dir-ho, a la chiapenca. Aquest text premiat en un concurs local n'és un bon exemple:

«Los nativos están dotados de un inteligencia humana como la del hombre blanco, no son más que seres atrasados [sic] en las etapas de la evolución o desenvolvimiento armónico de sus facultades, pero tienen las mismas tendencias que todos los hombres y ello nos comprueba que los Indígenas son civilizables y se puede, aunque difícilmente, sustraerlos de su congénita ignorancia [...]. Se ha creído que el maestro al estudiar el dialecto y relacionarse con el Indígena por ese medio retrocede; pero esto no es cierto; porque descender hasta el Indio para sacarlo del abismo de la ignorancia, es grandioso; despertarlo del olvido en que yace y elevarlo después a la categoría de un ser consciente, es ascender en la escala humanitaria y patriótica.»⁶

Els discursos, articles o accions dels governs estatals i nacionals estaven encaminats a "redimir" i integrar l'indígena a la nova nació mexicana sorgida de la Revolució. Els mitjans eren diversos, o si més no les propostes, però una cosa era clara, la situació no podia mantenir-se ja que implicava evitar el "progrés" de Mèxic. Això va conduir a l'aparició de l'anomenada política indigenista que culminà amb la creació de l'Instituto Nacional Indigenista (INI). Aquesta institució va legitimar la integració dels indis a la societat, conservant els

trets culturals que enriqueixen la peculiaritat nacional, a manera de folklore, i modificant allò que els impedia la plena participació a la vida social de l'Estat mexicà.

D'aquestes visions del món indígena en sorgiran les incipients descripcions antropològiques dels zoques que tendeixen a diferenciar-los d'altres indis, concretament de Chiapas. «El carácter del indígena zoque es pacífico, comunicativo y hospitalario, sobre todo con el mestizo y el blanco».⁷ Aquesta cita de 1940 no sembla que difereixi molt d'una altra molt posterior de 1971:

«[los zoques tienen] algo único en la personalidad cultural que les ha facilitado la asimilación cultural, [quizá porque] A través de la historia se les ha caracterizado universalmente por escritores españoles y mexicanos como pacientes, comunicativos, inteligentes e industriosos [...] aparecen en marcado contraste con grupos indígenas de las altas planicies adyacentes.»⁸

Ésser considerats un grup humà amb "personalitat cultural" encaminada a l'assimilació, tal com ho plantejaven les primeres polítiques indigenis-

3. MOSCOSO, P. *Rebeliones indígenas en los Altos de Chiapas*. Mèxic: CIHMECH/UNAM, 1992. A mitjans dels anys seixanta del segle passat, l'antropòleg J. de la Fuente encara observava la discriminació social que patien els indis a la ciutat de San Cristóbal de Las Casas. Vegeu el seu llibre *Relaciones Interétnicas*. Mèxic: Instituto Nacional Indigenista, 1965.

4. CASTAÑÓN, F. *Tuxtlan (Documentos inéditos para la historia particular de Tuxtla Gutiérrez)*. Tuxtla Gutiérrez: UNACH-ICHHC-Congreso del Estado de Chiapas, 1992, p. 12-13.

5. ALBORES, E. J. *Monografía de Tuxtla Gutiérrez*. Tuxtla Gutiérrez: Gobierno del Estado de Chiapas-ICHHC, 1993, p. 13.

6. GUTU, M. T. "En Pro de la Raza Indígena". *Chiapas Nuevo*. [Tuxtla Gutiérrez] (18 maig 1919), núm. 267, p.1-3.

7. DE LA CERDA, R. "Los Zoque". *Revista Mexicana de Sociología*. [Mèxic] (1940), núm. 4, p. 73.

8. THOMAS, N. D. "Demografía y distribución moderna de los zoques". *ICACH*. [Tuxtla Gutiérrez] (1971), núm. 2-3, p. 48.

La particular configuració ètnica de Mèxic permeté que, gràcies a l'etnografia, es construïx una imatge determinada dels zoques que, a la fi, la qual cosa significà que la seva identitat restes diluïda entre les altres comunitats indígenes. Zoques en la pujada de les "Vírgenes Copoya" (Tuxtla Gutiérrez, 26-3-1993).

tes, els ha convertit en una presa fàcil d'aquells que observen els processos històrics i culturals dels grups humans com un tot lineal i sense fissures, a més de clarament evolutiu. Dins d'aquesta lògica, tot allò zoque va passar a ser objecte de rescat cultural perquè, enllaçant-ho amb l'última cita, s'assimilen fàcilment a la cultura dominant. Això últim ho tenia molt clar Alfonso Villa Rojas, un dels etnògrafs de l'indigenisme mexicà més destacats i promotor dels estudis sobre els zoques, a la dècada dels setanta del segle xx:

«Con todos estos estímulos que tan profundamente están incidiendo en los destinos de la que fuera provincia zoque, es posible prever que, con el paso del tiempo, se extenderán a toda ella los símbolos, anhelos y preocupaciones de lo que constituye el universo de la gran familia mexicana. Aún más, las lealtades y significados que todavía dan aliento al sentido de identidad tribal zoque, según se encuentra en los últimos rincones de la Sierra, se irán reajustando hacia el rumbo de una identidad nacional, de horizontes mucho más amplios y luminosos.»⁹

D'aquesta manera, els zoques es van convertir en els menys indis dels indis chiapencs, idonis per ésser assimilats a la societat nacional. L'antropologia, fidel al seu objecte d'estudi, la cultura, ha insistit en aquesta forma de veure els zoques i de plantejar-ne els estudis. Per tant, no és estrany que el 1991 es pogués llegir la frase següent respecte dels parlants d'aquest idioma: «La seva identitat resisteix, no manifesta en el vestit o la llengua, sinó en la superestructura recòndita de la seva cultura».¹⁰

El que s'ha exposat fins ara encaminarà la reflexió de les pàgines que vénen respecte a l'assumpció d'allò que és zoque com a quelcom propi de la ciutat de Tuxtla Gutiérrez, allò que des de les manifestacions folklòriques fins a les pràctiques gastronòmiques certes, ofereix una identitat històrica a la ciutat, aliena a tots aquells elements contaminadors que encara pot representar el fet indígena a la societat chiapenca. Un exemple d'aquesta innocuïtat i del seu caràcter de supervivència, si bé amb el llenguatge de l'època, ja era present a la

Feria de El Calvario de la capital de Chiapas, el 1931, quan es decideix escollir una

«REINA DE LA RAZA ZOQUE, que sea la que presida todos los festejos [...], en la inteligencia que ésta debe ser de la RAZA ZOQUE, estando fuera de Concurso las mestizas y ladinas, pues ya que contamos con muy bellas inditas de raza pura, debemos darles su lugar y estimularlas, ya que son descendientes de las razas primitivas que poblaron nuestro Estado [...]»¹¹

L'anhel identitari d'una ciutat: Tuxtla Gutiérrez

El 1970, la població de Tuxtla Gutiérrez no arribava als 70.000 habitants; actualment, supera el mig milió.¹² Aquest desmesurat augment, signe d'un estat, el de Chiapas, en constant creixement, remet a les transformacions urbanístiques i urbanes lògiques que ha viscut aquest antic poble indígena, el qual ha vist com les cases van devorar

antics terrenys dedicats a la producció agrícola. Aquesta vocació laboral, no incompatible amb les pràctiques comercials, estava lligada als pobladors que, als anys quaranta del segle passat, encara eren assenyalats com a parlants del zoque per una parella d'antropòlegs nord-americans, els Cordry,¹³ que així ho van demostrar a través de registres etnogràfics i fotogràfics. Els rastres d'aquesta presència segura es troben vigents a la gastronomia local, en algunes cases encara construïdes amb *bajare* o *bajareque*, a les creus de les teulades, en els sacrificis d'animals que són enterrats a les cases acabades de construir, però sobretot, a les organitzacions religioses jerarquitzades que dediquen celebracions rituals a verges o sants locals. Així, l'Antigua Mayordomía del Rosario, la Junta de Festejos de la Iglesia del Cerrito, la Junta de Festejos de la Iglesia de Copoya o la Cofradía de San Marcos –creada el 1996– articulen una intensa activitat ritual anual.¹⁵

Aquestes organitzacions de caire absolutament religiós congreguen una bona part dels descendents de la població zoque de Tuxtla Gutiérrez, malgrat que no en siguin els únics participants, i les activitats o elements que utilitzen per dur a terme els rituals tenen nexes innegables amb els que podem observar a localitats de parlants de zoque a Chiapas. No obstant això, aquí no discutirem aquesta realitat etnogràfica visible, sinó tres aspectes que en deriven. En primer lloc, la interpretació que en fan els antropòlegs o els escriptors que hi estan interessats; seguidament, la utilització de tot allò que les institucions o els intel·lectuals locals anomenen zoque per construir una identitat local, i per acabar, la diferència que implica aquesta reivindicació del fet indígena per part de la ciutat capital, davant d'altres realitats indígenes viscudes a Chiapas.

Per als investigadors locals interessats en les activitats rituals zoques, desfer-se del vici conservacionista i establir qüestionaments o plantejar interrogants sobre aquesta realitat etnogràfica resulta una barrera pràcticament insalvable, sense parlar d'interpretacions que aprofundeixin sobre aspectes de l'organització social o respecte al parentesc, mitjançant les eines de l'antropologia. La llum emesa per l'anomenada cultura sembla enlluernar qual-

sevol acostament des d'altres angles d'aquesta realitat viva. Només les desgastades referències a la tradició, conservació de costums, o identitats d'índole diversa semblen satisfer les explicacions.

Aquesta tasca és més difícil d'exigir en els aprofitaments periodístics, cada vegada més freqüents, la visió dels quals no transcendeix l'àmbit de la celebració de tradicions i conservació de costums o la gaubança per la continuïtat de festeigs considerats mil·lenaris en moltes ocasions.

La majoria d'aquests treballs de caràcter divulgatiu pretenen mostrar la supervivència dels zoques a través de la seva participació en les organitzacions rituals, les quals els atorguen cohesió i els donen un sentit de pertinença:

«En realidad, la fiesta es el gran espacio integrador de la tradición zoque, ya que es en ella en donde se expresa mayormente la identidad y cohesión del grupo [...]. Pero en la fiesta se expresa plenamente la “zoquedad”, a través de

9. VILLA ROJAS, A. “Configuración cultural de la región zoque de Chiapas”. A: VILLA ROJAS, A. (et al.). *Los zoques de Chiapas*. México: INI, 1975, p. 41-42.

10. VELASCO TORO, J. M. “Territorialidad e identidad histórica en los zoques de Chiapas”. *La palabra y el hombre*. [Xalapa] (1991), núm. 80, p. 254.

11. “Gran Feria de ‘Las Ocho Noches de Luna’ en el Barrio de El Calvario”. *La Vanguardia*. [Tuxtla Gutiérrez] (27 setembre 1931), núm. 132, p. 4.

12. DEL CARPIO, C. U.; ESCAMIROSA, L. F.; CASTAÑEDA, G. *Problemas urbanos en Tuxtla Gutiérrez*. Tuxtla Gutiérrez: UNICACH, 2000, p. 5.

13. CORDRY, D. B.; CORDRY, D. M. *Trajes y tejidos de los indios zoques de Chiapas, México*. Mèxic: Miguel Ángel Porrúa Editores-Gobierno del Estado de Chiapas, 1988 [1941].

14. “Se conoce como bajaré en la localidad, a la manera de construir los muros de la vivienda, utilizando horcones como estructura principal, cañamaíz para la elaboración de los muros, con un acabado de lodo mezclado con paja o zacate”, a RODRÍGUEZ LEÓN, F.; RUIZ PASCACIO, G.; LÓPEZ ESPINOSA, O.; ZEA CHÁVEZ, O. *Los Zoques de Tuxtla. Como son muchos dichos, muchas palabras, muchas memorias*. Tuxtla Gutiérrez: CONECULTA-Gobierno del Estado de Chiapas, 2007, p. 119.

15. LÓPEZ ESPINOSA, O. *Etnografía de las mayordomías de Tuxtla*. Tesi de Llicenciatura en Antropologia Social. San Cristóbal de Las Casas: Facultad de Ciencias Sociales-UNACH, 2001, p. 13.

La diversitat i complexitat del fet identitari zoque ha propiciat que, fins i tot, les instàncies locals de govern han volgut explotar la "diferencialitat" zoque per a legitimar-se. Anunci a Tuxtla Gutiérrez.

rituales, indumentaria, gastronomía, música, danza, forma de relación, y todo aquello vinculado con el Costumbre.»¹⁶

En paràgrafs anteriors, hem afirmat que aquesta obsessió per les supervivències nega qualsevol tipus de comparació amb el que passa entre els parlants de zoque allunyats de la capital de Chiapas. Aquesta confrontació mostraria la varietat de situacions viscudes pels zoques, especialment en l'àmbit de les organitzacions religioses. Estudis d'aquesta naturalesa permetrien superar l'anàlisi centrada en l'ètnicitat o identitat zoque, especialment si es pren en compte que seria difícil ubicar els parlants de zoque que no participen en les organitzacions esmentades o que viuen en municipis on ja no existeixen.

Reiterar l'etnografia urbana com a simple recompte folklòric impedeix dimensionar aquestes divergències entre els zoques, així com comprendre la continuïtat, la revitalització o el naixement de certes activitats en els àmbits urbà i rural. Segons aquesta lògica, qualsevol esdeveniment queda subsumit a l'impuls de la tradició que es nega a morir, per la qual cosa els que no la continuen probablement no tinguin dret a ésser anomenats zoques, tal com passa en molts casos si seguim aquest raonament.

Pel que fa a l'etnografia, s'hauria d'esmentar l'aparició de tradicions en l'àmbit urbà, els darrers anys, tal com van exposar Hobsbawm i Ranger.¹⁷ La peregrinació, per primer cop, al lloc on suposadament van aparèixer les verges de Copoya (tres imatges situades en un poble a prop de la capital, Copoya, que concentren bona part de l'activitat religiosa zoque, ja que durant diversos períodes de l'any visiten la ciutat Tuxtla Gutiérrez) n'és un bon exemple, si bé no l'únic.¹⁸ En aquesta mateixa localitat, es va fer per primer cop un Carnaval, l'any 2007:

«Para potenciar la tradición de ese sector indígena, mañana por la tarde se llevará a cabo un desfile en ese pueblo, tierra de veneración de las virgencitas de Copoya, ubicado a unos cinco kilómetros al sur de la capital chiapaneca, Tuxtla Gutiérrez.

Lilia Escobar Guzmán, una de las organizadoras del evento, comentó que el motivo del desfile es para recordar y decir que Copoya sigue siendo un lugar con fuerte presencia de las tradiciones zoques o representa una riqueza cultural para el estado [...]. Es necesario darle realce a las tradiciones zoques, arguyó Escobar Guzmán [...].»¹⁹

És a dir, aquesta visió centrada en el caràcter de supervivència cultural de tradicions aporta ben poc a la comprensió d'aquest entramat religiós i ritual vigent en un medi urbà, lloc no tan sols propici per a l'heterogeneïtat, sinó inherent a aquesta. Per contra, aquesta forma d'entendre la realitat enllaça amb el segon punt que pretenem mostrar, la utilització d'allò que és zoque com a identitat pròpia, legitimació de les instàncies locals de govern. L'ús que les institucions nacionals i estatals fan de la indianitat, percebuda com a fet cultural digne de ser preservat o de potenciar a través d'estímul econòmics, ja s'ha tractat en altres treballs.²⁰ En aquestes línies, es constata com l'esperit zoque no només és allò present a la vida quotidiana a través de l'alimentació o fet visible als comerços, barris i parcs, sinó que justifica certes tasques de les institucions culturals o d'individus que, assumits com a veus de la identitat local, usufructuen la paraula zoque per convertir-se en els defensors de la tradició cultural.

“Cosificar” la identitat zoque en uns estereotips tradicionals (supervivències, rituals, etc.) ha estat la demostració de l’ús del fet zoque com eina legitimadora de determinades actuacions com és la creixent urbanització de certes àrees. Celebració de l’“Octava de Corpus” (Tuxtla Gutiérrez, 17-6-93).

Un antropòleg originari de Tuxtla Gutiérrez ja va descriure com certs elements rituals, en forma d’ofrena, havien transcendit el seu àmbit original per aparèixer en fires organitzades per l’Ajuntament, per l’Instituto de Desarrollo Humano (IDH), pel Centro de Lenguas, Arte y Literatura Indígena (CELALI), en programes culturals del Consejo Estatal para la Cultura y las Artes (CONECULTA) o que, fins i tot, eren presents en les preses de possessió de presidents municipals o de diputats.²¹ La utilització d’aquests símbols té a veure amb l’assumpció d’altres institucions públiques envers la tasca de rescat o manteniment de tradicions, tal com passa amb l’Instituto de Seguridad Social de los Trabajadores del Estado de Chiapas (ISSTECH), que cada any sol convocar el concurs d’altars de morts coincidint amb aquesta festivitat, a principis del mes de novembre. La nota periodística al respecte és clara: «La costumbre no se pierde gracias a que desde el ámbito laboral se motiva e invita a no dejarla morir».²²

Això anterior no és incompatible amb l’aparició de trobades o de concursos que reuneixen membres de les localitats zoques, si bé no pot fer-se extensiu a la resta de pobles indígenes chiapencs. El cas del Primer Encuentro de Ramilleteros, l’any 2002, mostra l’auspici que atorguen les instàncies públiques a la institucionalització d’activitats rituals, tot i que l’exemple més representatiu d’això probablement es va produir quan, “en una cerimònia sencilla pero llena de simbolismos propios de nuestra cultura”, la presidenta municipal de Tuxtla Gutiérrez va atorgar un reconeixement públic als *priostes* i majordoms de l’organització religiosa tradicional «por ser salvaguarda de las tradiciones y costumbres zoques de nuestro pueblo».²³

Aquests fets s’han d’afegir a l’augment de publicacions divulgatives que, finançades per organismes culturals municipals o estatals, secunden aquesta tasca de l’anomenat rescat cultural o que legitimen, a través de la paraula escrita, la institucionalització del fet zoque com a quelcom propi i que dota de profunditat cultural una ciutat conformada, en gran mesura, per immigrants de la dispersa geografia chiapenca o d’altres estats de la República mexicana. Aquest és el cas de l’aparició de la revista cultural Tuchtlán, finançada pel Con-

sejo Ciudadano para la Cultura de Tuxtla Gutiérrez i que té com a objectiu «rescatar y difundir las tradiciones, ritos y costumbres». A més, el director de la revista corroborava amb nitidesa el que s’ha expressat en aquestes pàgines:

«En el mundo actual en el que todos los pueblos ya estamos unidos por la electrónica y las comunicaciones, es importante no perder nuestra identidad, que será única dentro de esta globalidad [...]. Queremos ser parte de ese amor que tienen hacia su terruño, del amor a los creadores tuxtlecos [...]; que tienen algo que de-

16. Vegeu RODRÍGUEZ LEÓN, F. (et al.) *Opus cit.*, p. 59.

17. HOBBSAWM, E. J.; RANGER, T. *L’invent de la tradició*. Vic: Eumo, 1988.

18. DE LOS SANTOS, S. “Peregrinación zoque a donde aparecieron las Vírgenes de Copoya”. *El Heraldo de Chiapas*. [Tuxtla Gutiérrez] (6 agost 2005).

19. SÁNCHEZ, A. “Celebran primer carnaval zoque en Copoya”. *Cuarto Poder*. [Tuxtla Gutiérrez] (16 febrer 2007), p. B3.

20. Vegeu LISBONA GUILLÉN, M. *Sacrificio y Castigo entre los zoques de Chiapas. Cargos, intercambios y enredos étnicos en Tapilula*. Mèxic: PROIMMSE-UNAM, 2004 i “¿Existe una cultura zoque? El concepto de cultura en el marco del debate contemporáneo”. A: ARAMONI, D.; LEE, T. A.; LISBONA GUILLÉN, M. (coord.) *Presencia zoque. Una aproximación multidisciplinaria*. Mèxic: UNICACH-COCYTECH-UNACH-UNAM, 2006, p. 19-36.

21. LÓPEZ ESPINOSA, O. *Opus cit.* p. 105-106.

22. VALENCIA, V. “Rindiendo honor a los muertos”. *El Heraldo de Chiapas*. [Tuxtla Gutiérrez] (28 octubre 2005).

23. DE LA CRUZ, S. “Los zoques de Tuxtla. Reconocimiento a la Mayordomía Zoque”. *El Heraldo de Chiapas*. [Tuxtla Gutiérrez] (19 novembre 2006), p. 30/32.

cir y disfrutarán sabiendo que Tuxtla es un gran pueblo y una gran ciudad, moderna pero auténtica, y eso se llama identidad.»²⁴

La cosificació de la identitat que exemplifica la cita anterior no és aliena al que s'ha exposat fins ara, sinó que més aviat reforça aquesta idea d'utilització del fet zoque com a àncora cultural legitimadora d'un present urbà caracteritzat per l'accelerat creixement de la població.

I els indígenes on són?

Els parlants de zoque de l'estat de Chiapas no han estat ignorants d'aquesta política de rescat; ara molts són conscients del que passa i han volgut obtenir avantatges d'aquest «aire que respiraven», anomenat cultura, sense que «en tinguessin consciència».²⁵ El mestre de flauta del municipi de Ocoatepec, on més del 90% dels habitants són parlants de zoque, ho va deixar molt clar quan va voler integrar-se al grup de músics i dansaires tradicionals que es van formar en diversos pobles gràcies a la intervenció d'institucions públiques. El seu company, Mauro de la Cruz (RIP) ho va explicar així: «no quiso venir tampoco porque dice que le den dinero primero, así viene, sino no viene, pues».²⁶

Aquest afany conservacionista de pràctiques rituals no té res a veure amb l'existència o no d'una identitat cultural que englobi tots els parlants de l'idioma zoque. Sobretot perquè aquests parlants rarament apareixen a escena i, si ho fan, és en àmbits on poden camuflar-se junt amb els maies. Dit altrament, l'anomenada cultura zoque, la que empararen les institucions públiques de Tuxtla Gutiérrez, és la que institueixen, creen o inventen com allò que és o ha de ser el fet zoque, tot i que la realitat indiqui camins molt divergents als dels actuals zoques chiapencs. Aquesta forma com tracten el fet cultural les institucions, emparades en la retòrica escrita, va tenir un exemple fefaent l'any 2004, quan ocorregué una disputa per les verges de Copoya i l'església que ocupaven entre els representants de l'organització religiosa tradicional i la jerarquia catòlica de Tuxtla Gutiérrez (aquesta última sempre atenta a extirpar les restes d'allò que va anomenar idolatria des del període colo-

nial). La institució eclesiàstica va assolir el seu objectiu en ésser anomenada parròquia l'església i els antics vetlladors del lloc han hagut d'iniciar la construcció d'un nou temple i fer rèpliques de les verges que segueixen els recorreguts rituals a la ciutat capital de Chiapas. La no intervenció de les autoritats públiques, defensores de les tradicions, fou notòria ja que el suposat diàleg entre les parts es va dur a terme a la Subsecretaria d'Assumptes Religiosos del Govern de Chiapas, cosa que va demostrar que el seu interès rau en la conversió en espectacle dels rituals i en la utilització legitimadora que atorga un discurs fixat en la tradició. L'alcalde d'un històric poble zoque, Ocozocoautla, establí aquest procés amb claredat, si bé respecte al carnaval que se celebra al seu municipi: «El carnaval también ha salido de la ciudad con el fin de proyectar nuestra magna tradición a otros lugares, en forma de espectáculo cultural [...]».²⁷

Aquesta folklorització de la diversitat cultural, de la diversitat asèptica, es fonamenta en un anhel històric, el que després dels anys revolucionaris tenia la necessitat de conformar la nació mexicana, tal com un destacat intel·lectual chiapenc va posar de relleu, a la dècada dels trenta del segle passat:

«Yo siempre he pensado que nuestras razas autóctonas tienen juegos muy importantes; juegos que fueron la resultante del ingenio y la cultura de las razas primitivas; del estado de espíritu y que, por lo mismo, hablan directamente al sentimiento de nuestros niños. Estos juegos han ido desapareciendo, han ido desterrándose por sosos, por considerarse sin ninguna importancia, cuando, en realidad, son los únicos que tienen algún sentido para los pueblos. Nosotros debemos procurar revivir los juegos autóctonos de nuestras razas [...]».²⁸

Després de tot el que s'ha exposat, ha arribat el moment d'abordar l'últim dels aspectes mencionats a l'apartat anterior, la diferència que implica aquesta reivindicació del fet indígena que en fa la ciutat capital davant dels zoques aliens a la ciutat o a la resta d'indígenes de Chiapas.

Per bé que no allunyats quant a distància de Tuxtla Gutiérrez, els parlants de l'idioma zoque estan

El cas de la recuperació i de l'ús dels "zoque" ha permès conèixer molt més d'aprop el que signifiquen els processos de legitimització cultural i/o política basats en la "tradició". Celebració de l'"Octava de Corpus" (Tuxtla Gutiérrez, 17-6-93)

tan allunyats de l'imaginari social de la majoria dels seus habitants, que no saben ni com arribar a municipis tan pròxims com Copainalá o Ocoatepec. Per això, les manifestacions rituals, encara visibles en moltes festivitats de la capital, són vistes com un fet folklòric per les persones que en són alienes, sense que s'utilitzi el terme, propi de la diversitat cultural chiapenca, si bé aquesta diversitat sol incomodar o ser desconeguda quan arriba per altres circumstàncies a la capital.

Així doncs, el cas del fet zoque a la capital de Chiapas condensa dos processos: el primer és la posada en escena asèptica de les manifestacions culturals d'uns indígenes dignes, vestits adequadament per exercitar el seu espectacle tradicional, del qual participen les autoritats públiques si se celebra en un indret obert i propici per ésser captat per la premsa local. Mentre que el segon permet d'efectuar comparacions entre els zoques de la capital i els indígenes chiapencs (alguns també incorporats a les dinàmiques folklòriques), aquests darrers identificats amb la creença civilitzadora i l'infantilisme presents a la història del país. El primer procés està allunyat de plantejaments socials o polítics, on el vel cultural oculta qualsevol problemàtica en nom de la continuïtat de les tradicions, mentre que en el segon, l'indígena crida a l'alerta, i més quan són multitud, o anticipa el conflicte social que les pràctiques culturals no solen resoldre, per molt d'interès que tinguin els partidaris del multiculturalisme o de l'autonomia cultural per al cas chiapenc.

Per tant, el fet zoque atorga una certa continuïtat a una ciutat que ha crescut amb una rapidesa evident durant les tres últimes dècades, els fets identitaris de la qual són escassos per als seus habitants, la majoria nascuts fora de Tuxtla Gutiérrez. A diferència del que passa a San Cristóbal de Las Casas amb els indígenes parlants d'algun idioma maia, els zoques s'han convertit en una marca local digna, per bé que asèptica, tan digna que té un museu propi, el Museu Zoque de Copoya, a cinc quilòmetres de la capital. Mentre això passa, els més de 35.000 parlants de l'idioma a Chiapas continuen respirant aquest "aire" que les institucions públiques s'han entestat a anomenar cultura i del qual els han fet prendre consciència. Mal-

grat això, l'heterogeneïtat actual els porta per camins diversos que solen desconcertar els promotors de l'anomenada identitat cultural indígena. Seria molt més interessant que l'antropologia que té els zoques com a subjectes d'estudi estudiés aquest desconcert, en comptes de dotar d'arguments legitimadors les institucions del govern, gràcies a les lloances a la tradició.

24. HUESCA, V. "Lanzan revista cultural Tuchtlan". *Cuarto Poder*. [Tuxtla Gutiérrez] (19 febrer 2007), p. D2.

25. En el sentit que ho expressa GELLNER, E. *Naciones y nacionalismo*. Mèxic: CONACULTA-Alianza Editorial, 1991, p. 86-87.

26. *Testimonios Indígenas. Un acercamiento a las costumbres de los pueblos indios. Memoria de evaluación*. México: Instituto Nacional Indigenista, 1997, p. 80.

27. Diversos autors. *Carnaval zoque-coiteco. Herencia de nuestros ancestros*. Tuxtla Gutiérrez: Casa de la Cultura "Profra. Fidelia Brindis Camacho", 2004, p. 4.

28. "Platica del director general de educación pública de Chiapas, Ángel M. Corzo". *Liberación*. [Tuxtla Gutiérrez] (9 desembre 1934), núm. 19, p. 3-4.